

कथांशिउपमादिल्लीसुरभिचीदिसेनीटती ।

परंतुबहुमंदमीहणुनिसच्छुतीवीटती ॥

कथानिरुपमातयांप्रतिपशूपमाशुद्धते ।

नव्हेचिनविचारिलेंबुधजनाशिंम्यांउद्धते ॥ ५९ ॥

भगवत्कथांस कामधेनुच्या उपमेचें गौणत्व प्रकारांतरेंकरून कथित होवताते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—कथांशि सुरभिची उपमा दिल्ली ती नीट दिसे, परंतु मी बहु मंद म्हणुनि सच्छुती वीटती; कथा निरुपमा, तयां प्रति पशूपमा तें शुद्ध नव्हेचि, ज्यां उद्धतें बुधजनाशि न विचारिलें.

कथांशि सुरभिची उपमा दिल्ली ती नीट दिसे,—कथांशि—भगवद्गुण-कथांस सुरभिची—कामधेनुची उपमा दिल्ली ती योग्य दिसती खरी—किसेकांस ही उपमा बाह्यास्कारी नीट दिसेल खरी; परंतु मी बहु मंद म्हणुनि सच्छुती वीटती,—परंतु मीं फारच मंदबुद्धि म्हणून सच्छुती वीटती,—सच्छुती,—सत्-साधु-तत्त्वज्ञानी त्यांच्या-श्रुती—कान, अथवा, सत्-चांगल्या-तत्त्वज्ञानेंकरून सूक्ष्म झालेल्या अशा श्रुती—कान वीटती—विटतात; अर्थात् तत्त्वज्ञानी पुरुषांचे कान या अशा अप्रशस्त-वेड्यावाकड्या उपमेनें धिटून जातात; तत्त्वज्ञानेंकरून त्यांचें श्रवणज्ञान अतिसूक्ष्म झालेंचें असतें म्हणून तत्काळ अशा उपमेचें अप्राशस्त्य त्यांस समजतें, आणि त्यांच्या कानास त्या कर्कश सांगतात; अर्थात् ज्यांस सच्छुती नाहींत, जे केवळ शाब्दिक म्हणजे शब्दार्थवेत्ते त्यांस अशा उपमा नीट दिसतात; परंतु ज्यांस सच्छुती आहेत त्यांस अशा उपमा प्रशस्त दिसत नाहींत. सच्छुती काय म्हणून विटतात तें सांगतात—कथा निरुपमा,—भगवद्गुणकथा केवळ-निरुपमा—अनुपमेय-उपमेस योग्य नाहींत—अर्थात् स्वतः भगवान् निरुपम तेव्हां त्याचे गुणहि निरुपम, मग-तयां प्रति पशूपमा तें शुद्ध नव्हेचि,—तयां प्रति—अशा निरुपम ज्या कथा त्यांस पशूपमा,—पशु—अर्थात् कामधेनु-अथपि स्वर्गस्थांचे मनोरथ पूर्ण करणारी झाली तथापि धेनुत्वेंकरून ती पशूच तिची उपमा देणें—तें शुद्ध नव्हेचि,—तें प्रशस्त नाहींच नाहीं; असें असतां-म्यां उद्धतें बुधजनाशि न विचारिलें,—म्यां उद्धतें—स्वबुद्धीच्या अभिमानानें उद्धत झालेला जो मी त्या म्यां बुधजनाशि-ज्ञानी जनांस—तत्त्ववेत्तेजनांस न विचारिलें—

१ येथें श्रुति शब्द ऋस्वइकारांत असतां दीर्घइकारांत कवीनी केवळ आहे तो द्विवचनान्त आहे हें जाणविण्याकरितां; असें समजालें.

विचारिलें नाहीं-अशी भागवतुणकथास कामधेनुची उपमा द्यावी किंवा नाहीं याविषयी त्यांचें अनुमत प्रथम घेतलें नाहीं असा अर्थ; अर्थात् त्यांचें अनुमत घेतलें असतें तर ते अशी कामधेनुची उपमा द्यावयास न सांगतें; अशी घेयें कवीनीं आपली विनयता इंगित केली आहे.

१ भागवतकथा अतिसरस म्हणून भागवतांत गोपीनीं आपल्या गीतांत बघिलें आहे.—

तवकथाऽमृतं तस्य जीवन् । कविभिरीडितं कल्मषापहं ।

श्रवणमंगलं श्रमदाततं । भुवि गृष्यति ते भूरि दाजनाः ॥ ९ ॥

—भा० द० स्क० अ० ३९.

असेंहि उपदेशिती गुरु रहस्यमंदा रुचे ।

निजस्तवजसातसा अगुण धेनवदा रुचे ॥

म्हणोनि निगमस्तुता भलतसे तुळा वानितो ।

परंतु हृदयीं महाजन भयासमी मानितो ॥ ६० ॥

मागील दोन केकांत कामधेनुच्या उपमेचें न्यूनत्व दर्शविलें खरें, परंतु तेणेंकरून आपल्या स्तवनास न्यूनत्व येत नाहीं, तें निरंतर स्वीकारास योग्यच आहे, असा आपला अभिप्राय कथित होवता ते कवि या केकेंत म्हणतात.

पदान्वयः—निजस्तव जसातसा रुचे, वंदारुचे अगुण नधे, असेंहि गुरु रहस्यमंदा उपदेशिती; म्हणोनि निगमस्तुता भलतसे तुळा वानितो, परंतु मी हृदयीं महाजनभयास मानितो.

निजस्तव जसातसा रुचे,—भगवंतास-निजस्तव-आपला स्तव-स्तुति-जसातसा-जसा कोणी करील तसा-जसा कोणी आपल्या बुद्धीच्या शक्तीप्रमाणें करील तसा रुचे-रुचतो-आवडतो; आणि-वंदारुचे अगुण नधे,-वंदारुचे-वंदन करणाराचे-अर्थात् स्तुतिपत्रकाचे-अनन्यभावेकरून शरण जाऊन जो कोणी यथामति भगवंताचें स्तवन करितो त्याचे अगुण-दुर्गुण नधे-बेत नाहीं; अथर्वश्रु अशा स्तवकाचा दोष न पाहतां त्यानें यथामति अपिला जो स्तव तो भगवान् गोड मानून घेतो; असेंहि गुरु रहस्यमंदा उपदेशिती, असेंहि-वरल्या केकेंत मीं आपलें बुद्धिमात्र प्रकट केलें तथापि वर सांगितल्याप्रमाणें भगवंतास आपला स्तव कोणी यथामति जसातसा केला तरी रुचतो, आणि तो वंदन करणाराचा दोष येत नाहीं, असेंहि गुरु-ज्ञानी पुरुष-सत्ज्ञानोपदेशक रहस्यमंदा,-रहस्य-तत्त्व-ज्ञान-भगवद्भक्तीचें यथार्थ ज्ञान त्याविषयी जो-मंद-अज्ञ-अचतुर त्याला, उपदेशिती-सांगतात; अथवा, येथें 'रहस्यमंदा' हा एक सामासिक शब्द न करितां, असेंहि रहस्य गुरु मंदा उपदेशिती,-हें वर सांगितलें जें 'वंदारुचे अगुण नधे' म्हणूष

१ हा शब्द मुळीं 'वद-अभिवाद स्तुत्योः' या घातूवरून कर्त्रर्थी आरु प्रत्यय होऊन झाला आहे.

लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वदास्त्रभिवादके—

—अमर.

२ अगुण म्हणजे अवगुण, दोष असा येथें अर्थ. नञ्शब्दप्रकरणामध्ये अ अ० अक्ष हा आगम अन्यात्व, साहस्य, विरोध अप्राशस्त्य, इतक्या अर्थाचा बोधक होतो म्हणून सांगितलें आहे. येथें गुणाच्या विरुद्ध जो दुर्गुण त्याचा बोधक जाणावा.

—अमर.

रहस्य तें गुरुजन मंदमतीस सांगलात, असा अर्थान्वय करावा; अथवा, येथें गुरु-
 रहस्य—उपदेशकांचा जो तत्त्वबोध तें हें एक पद करून, 'उपदेशिती' या क्रिया-
 पदाच्या कर्त्याचा अभ्याहार करावा, आणि असें याचा संबंध गुरुरहस्वाकडेस
 योजून—'असें हि गुरुरहस्य मंदा उपदेशिती' असा पदान्वय करावा. म्हणोनि निगम-
 स्तुता भलतसें तुला मानितों,—म्हणोनि—कोणी यथामति कशीहि तुझी स्तुति
 केली तरी तूं तिचा स्वीकार करितोस म्हणून निगमस्तुता,—हे निगमस्तुता,—निगम-
 वेद त्यांनीं—स्तुत—स्तविजेला असा जो तूं (संबोधन),—अथवा, निगमस्तुत जो तूं
 त्या तुला, भलतसें—यथामति—जसें मला सुखेळ तसें मी—तुला मानितों—स्तवितों—
 जीं जीं पदें माझ्या बुद्धीस समयास सुचतील तीं तीं पदें योजून मी तुझा स्तव
 करितों; परंतु मीं हृदयीं महाजनभयास मानितों,—परंतु—समयास सुचतील
 तशा पदांनीं तुझी स्तुति करितों करा तथापि मी हृदयीं—आपल्या मनांत, महा-
 जनभयास—महाजन—विद्वान्—वैचारण नैयायिक साहित्यशास्त्रज्ञ जे शब्दशास्त्रवेत्ते
 च अर्थवादी पंडित यांचें जें भय—हे माझ्या पदयोजनेस कोणता दोष लावतील
 न कळे असें जें त्यांजविषयीं भय त्यास, मानितों—मनांत बाळगितों; सारांश, तत्त्व-
 वेत्ते ज्ञानी यांचें अथवा तुझेहि भय मला वाटत नाही, परंतु भलतशा पदयोजनेस
 अशा शाब्दिक पंडितांचें भय माझ्या मनांतून जात नाही; असा येथें ध्वनि-
 सार्थ ज्ञापना ।

१ तुम्हेंबानेहि अशीच प्रार्थना केली आहे;—

माझ्याबोबडीयाबोला चित्तथावेंगाविडला ।

मजहांसतीळलोक परिमीगाईननिःशंक ॥

म्हणें स्वकृतिच्या उणें किमपि एक वर्णी न हो ।
असें तुज कर्धी बरें विगतशंक वर्णी न हो ॥
असेचि अशि आवडी करि शिकांन अत्यादर ।
स्वभक्तसुरपादपा हरि सत्या दर नसेचि ॥ ६१ ॥

सुंदर आणि सम्यगर्थवान् अशा शब्दांनीं तुझा स्तव करावा अशी मला इच्छा आहे हीं असें त्वां समजू नये; तरी इच्छा मला आहे. परंतु तीहि पूर्ण करणारा तूच म्हणून स्वाभिप्राय प्रकट करित होरसाते कवि प्रार्थितात.

पदान्वयः—स्वकृतिच्या एक वर्णी किमपि उणें नहो म्हणें, असें तुज विगतशंक कर्धी बरें वर्णीन हो; अशि आवडी असेचि, अत्यादर कां न करिशि स्वभक्तसुरपादपा हरि सत्या दर नसेचि.

स्वकृतिच्या एक वर्णी किमपि उणें नहो म्हणें,—स्वकृतिच्या-आपण केली जी भगवत्स्तुत्यात्मक कृति तिच्या एक वर्णी-एक वर्णाच्या आधीं किमपि उणें नहो-काहीं न्यून न व्हावें-अर्थात् त्या स्तुतीचें एक अक्षरहि व्यर्थ नसावें असें म्हणें-मी म्हणतो; असें तुज विगतशंक कर्धी बरें वर्णीन हो,—असें-या प्रकारें-त्या माझ्या स्तुतीचा एक वर्णही व्यर्थ नसावा असें तुज विगतशंक कर्धी बरें वर्णीन हो-तुला विगतशंक-विशंक होत्सता-अर्थात् मस्कृत स्तुतींत एक वर्णहि व्यर्थ पडल्याची शंका मनांत न धरितां कर्धी बरें वर्णीन हो-कर्धी बरें हो' तुझें वर्णन करीन; अशि आवडी असेचि,—अशी—याप्रमाणें यथायोग्य पद्योजनेनें तुझा स्तव करावा अशी आवडी असेचि-इच्छा तर आहेच आहे; अत्यादर कां न करिशि,—मग त्या माझ्या आवडीचा अत्यादर कां करीत नाहीस-अर्थात् तो माझा मनोरथ तू परिपूर्ण कर; स्वभक्तसुरपादपा हरि सत्या दर नसेचि,—स्वभक्तसुरपादपा हरि-हे स्वभक्तसुरपादपा हरि स्वभक्तसुरपादपा-स्वभक्त-आपले भक्त-अर्थात् आर्थनापूर्वक जे आपले शरणागत त्यांचा-सुरपादप सुर-देव त्यांचा-पादप-वृक्ष-देवांचा वृक्ष-अर्थात् कल्पवृक्ष-वांचित अर्थ पूर्ण करणारा अशा हरि-हे हरि-हे स्वभक्तदोषपरिहारका (हीं दोन्ही येथें हेतुगर्भ संबोधनें जाणावी;) सत्या दर नसेचि,—सत्याका भय नाहीच; सारांश तुझा स्तव योग्य पद्योजनेनें करावा ही माझी इच्छा जर सत्य अंतःकरणपूर्वक आणि यथार्थ आहे, तर मग तिच्या याथा-र्थ्यांस भय कोणतें,—शंका कोणती, तू ती पूर्ण कां करीत नाहीस,—तीहि माझी इच्छा तू परिपूर्ण कर असा अर्थ.

१ हो हे पादपूर्णाधिक अव्यय करे, परंतु येथें याचा प्रयोजन कृत्याची आतुरता प्रकटनार्थ जाणावा.

ध्रुवस्तवनिंआवडीधरिहणोनिअत्यादरें ।

तुह्मीकरुनिदाचिलीशिवुनिगळुसत्यादरें ॥

तसेंमजकराकरांबुजधराशिरींमावरा ।

वराभयपरापराक्रमपटोमनाआवरा ॥ ६२ ॥

अशी भगवंताचा स्तव करण्याची आवडी कोणी मनांत धरिली, म्हणजे ती हृच्छा त्यानें केव्हां पूर्ण केली, हें उदाहरणानें कथित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—ध्रुव स्तवनिं आवडी धरि, म्हणोनि तुम्हीं दरें गळु शिवुनि अत्यादरें सत्या करुनि दाविली, तसें मज करा, शिरीं करांबुज धरा, मावरा वराभयपरा पराक्रमपटो मना आवरा.

पूर्वीं ध्रुव स्तवनीं आवडी धरि,—ध्रुव-उत्तानपाद राजाचा पुत्र ध्रुवनामा तुमचा महा भक्त त्यानें स्तवनिं-तुमच्या स्तवनाविषयीं आवडी-अभिरुचि-महापासून आवडती हृच्छा धरि-धरिली; म्हणोनि तुम्हीं दरें गळु शिवुनि अत्यादरें सत्या करुनि दाविली,—म्हणून तुम्हीं दरें-शंखानें-आपल्या हातांत जो शंख वागवितां त्यानें गळु-गाल-अर्थसंदर्भानें त्या ध्रुवबालकाचे गाल शिवुनि स्पर्शून अत्यादरें-मोठ्या प्रेमानें सत्या करुनि दाविली,—स्तत्या-खरी-अर्थात् ती त्या ध्रुवाची आवड खरी करून दाखविली; त्तरर्थ, जेव्हां त्या ध्रुवबालकानें तुमच्या स्तवनाविषयीं स्वोत्कंठा प्रकट केली, तेव्हां तुम्हींहि त्या बालकाचे गाल आपल्या हातांतील शंखानें स्पर्शून मोठ्या प्रेमानें ती त्याची आवड योग्य आहे म्हणून दाखविलें; अर्थात् ती त्याची हृच्छा तुम्हीं पूर्ण केली; (अथवा येथें अत्यादरें या पदाचा अन्वय ' सत्याकरुनि दाविली ' या पदाकडेस न लावितां शिवुनि या धातुसाधित अन्वयाकडेस लावावा) लोकांतहि मुलांच्या गालास स्पर्श करून उत्तेजन देण्याचा व्यवहार प्रसिद्ध आहे, म्हणून येथें गळुस्पर्शानें ध्रुवाचें बालकत्व इंगित होतें; यास्तव कवि म्हणतात;—तसें मज करा,—जसें ध्रुवास केलें तसें मला करा; शिरीं करांबुज धरा,—शिरीं-माझ्या भस्तकीं करांबुज-हस्तकमल-अर्थात् आपला वरद हस्त धरा-ठेवा; येथें ध्रुवाप्रमाणें मी बालक नाहीं म्हणून माझे गळुस्पर्शन अयोग्य, यास्तव माझ्या भस्तकीं आपला वरद हस्त ठेवा, अला कविहृदयार्थ दिसतो. येथें स्पर्शनरूपाचें व्यवहारसादृश्यार्थ ' तसें ' या सर्वनामाचा प्रयोग जाणावा. मावरा वराभयपरा पराक्रमपटो मना आवरा,—मावरा-हे मावरा, मा-ळखी

तिष्ठा-धर-पति हे लक्ष्मीपते अथवा, म-ब्रह्मा^१ त्याची शक्तिरूप पत्नी-मा-ब्राह्मी-सरस्वति तिला आहे वर ज्यापासून असा; पूर्वील केकांत यथार्थ पदांनी स्तवन करण्याविषयी कवीची प्रार्थना आहे म्हणून येथे भगवंताच्या ठायी सरस्वतीवरदस्व-बाणारोपण प्रशस्त होय; 'लक्ष्मीपते' या विशेषणरूप संबोधनाने कवीने पदला-लित्वेकरून जी स्वकाव्यरचनेची शोभा तद्विषयक जें प्रभूचें दातृत्व तें सुचविलें; अथवा मावरा,-मा-लक्ष्मी-शोभा-अर्थात् पदलालित्वेकरून काव्यरचनेची शोभा अ-वरुण^२-रसात्मकदेवता-अर्थात् अजहल्लक्षणें करुणादि नव रस आणि र-अक्षि^३-सेज-प्रकाश-अर्थात् बुद्धिप्रकाश-अंतःप्रकाश एतद्रूप जो तूं त्याची संबुद्धि; वराभय-परा,-हे वराभयपरा, वर-वाञ्छितमनोरथपूरक आशीर्वचन तेणेंकरून जें-अभय-निश्चितत्व, त्याविषयी-परतत्पर-तत्प्रदानाविषयी तत्पर; या विशेषणरूप संबोधनाने कवीने प्रभूचें आपल्या सत्काव्यरचनाविषयक चिंतेचें परिहारकत्व सुचविलें; परा-क्रमपटो-हे पराक्रमपटो, पराक्रम-मजलारख्या मंदमतीस बुद्धिप्रदानरूप जो उपक्रम त्याविषयी पटु-कुशल-दक्ष असा तूं त्याची संबुद्धि; या विशेषणरूप संबोधनाने कवीने पराक्रम या शब्दाच्या योजनेनें आपलें मंदमतित्व ध्वनित करून प्रभूचें सर्वशक्तिस्त्वहि सुचविलें; अथवा, पराक्रमपटो-पर-शत्रु-सत्काव्यरचनेनें भग-वत्स्तवनास प्रतिबद्ध जीं नानाप्रकारचीं विघ्नें तद्रूप त्यांचा जो आक्रम-आक्रमण-बाला बालून नाश करणें त्याविषयी-पटु-कुशल-अर्थात् हे विघ्नहारका; असा अर्थ

- १ अकारोविष्णुर्हृष्टजकारश्चमहेश्वरः ।
मकारतच्यतेब्रह्माप्रणखनत्रयोभ्रताः ॥

—दुर्गादास.

- २ वःसांत्वनेचवातेचवःणेचनिगद्यने.

—एकाक्षरीकोश.

- ३ रःस्मृतःपावकेर्तीक्षणेपुंसिराःस्वर्णवित्तयोः

- ४ गीतेंतद्दि म्हटलें आहे;—

कीर्तीःश्रीवीकचनारीणांस्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमा

अ० १०, श्लो० ३४

वरुणोयादसामहं

अ. १०, श्लो० २९

तेजस्तेजस्विनामहं

अ. १०, श्लो० ३६

करावा. मना आवरा-हृत्केहि न कराळ तर-मना-या माझ्या मनाळा आवरा-
 आदोपा; अर्थात् सुंदर व अर्थार्थ अन्ना पदरचनेनेच तुझा स्तव करावा म्हणून जो
 माझ्या मनांत तरंग उठला आहे, तो तरी आवरा; तो आवरण्याची शक्ति प्रभूच्या
 ठावी आहे हें कवीने ' पराक्रमपटु ' या विशेषणानेहि येथें स्पष्ट सुचविलें आहे. ये
 कवीने शेवटी ' मना आवरा ' या आपल्या अभिप्रायानें सुंदर पदरचनेनेच भगवत्-
 स्तवनाची जी इच्छा तिथें किंचित् वैयर्थ्यहि इंगित केले आहे असें मला वाटते.

करांबुजअसोनसैंउचितत्यासमीपामर ।

प्रणामकरितीपदाप्रतिहिसन्मुनीसामर ॥

पदाब्जरजहीजगत्त्रयनमस्क्रियाभाजन ।

प्रसादचतुराकसातरिकराचराहाजन ॥ ६३ ॥

मागल्या केकेल आपल्या मस्तकावर चरदहस्त ठेवावा म्हणून कवीने प्रभूची प्रार्थना केली, परंतु तितक्या महत्प्रसादास मी पात्र नाही असा आपला अभिप्राय दर्शवित होत्साते कवि प्रार्थितात.

पदान्वयः—करांबुज असो, त्यास मी पामर उचित नसें, सामर सन्मुनी पदा प्रति हि प्रणाम करिती; पदाब्जरज ही जगत्त्रयनमस्क्रियाभाजन, चतुरा कसा तरिं प्रसाद करा, हा जन वरा.

करांबुज असो,—करांबुज—हस्तकमल—माझ्या मस्तकावर तुम्हीं आपला चरदहस्त ठेवावा म्हणून म्यां उपाधिषयीं आपली प्रार्थना केली तें तुमचें हस्तकमल असो—अर्थात् या तुमच्या हाताची गोष्ट तर सध्यां एकीकडे राहो; कारण—त्यास मी पामर उचित नसें,—त्यास—त्या तुमच्या हस्तकमलास मी पामर—मी कुत्सितजन उचित—योग्य नसें—नाहीं; अर्थात् एवढ्या षड्गुणैश्वर्यावान् प्रभूनीं आपला हात माझ्या मस्तकावर ठेवावा इतकें माझ्यासारख्या पामराचें पुण्य नाही; परंतु—सामर सन्मुनी पदा प्रति हि प्रणाम करिती,—सामर,—अमर—देव त्यां सहित—त्यांनीं युक्त होत्साते सन्मुनी—नारदसनकसनंदनादि जे महा मुनी—अर्थात् सर्व देवगणासुद्धां नारदादि महामुनी पदा प्रति हि—तुमच्या पायासहि प्रणाम करिती—नमस्कार करितात; सारांश, तो आपला चरणकमलहि इतका पूज्य आहे कीं, देवांसुद्धां नारदादि सन्मुनी ज्यास नमस्कार करितात; तेव्हां अर्थात् तो आपला चरण माझ्या मस्तकावर ठेवा असा येंचें विचक्षितार्थ जाणावा. चरणकमलहि राहूं घा—पदाब्जरज ही जगत्त्रयनमस्क्रियाभाजन,—पदाब्जरजही—पदाब्ज—चरणकमल तत्संबंधीं जो—रज—रजःकण—धूलिकण तोही,—जगत्त्रयनमस्क्रियाभाजन—जगत्त्रय—तीन लोक—भूस्वर्गादि—अर्थात् सर्व जगत् त्याची—अर्थात् जगत्त्रयानीं कर्तव्य जी—नमस्क्रिया—नमस्कार त्यास—भाजन—पात्र; अर्थात् तुमच्या पदसंबंधीं रजःकणही सर्व विश्वास पूज्य होय. (येथें 'होय' या क्रियापदाचा अध्याहार जाणावा;) सारांश, तुम्हीं आपला चरणकमलहि राहूं घा, परंतु तत्संबंधीं एक धूलिकण जरी माझ्या मस्तकावर ठेवाव तरी मी कृतार्थ होईन असा येथील कवि—हृदयार्थ जाणावा. शेवटीं उपसंहार करित होत्साते कवि म्हणतात—चतुरा कसा तरिं प्रसाद करा,—चतुरा—हे चतुरा—हे वर देण्याविषयीं कुशाला कसा तरिं

आतां प्रसाद करा; हे वर तीन प्रकार सांगितले यांतून कोणत्याही एका प्रकारचा, अथवा जो आपल्या मनास योग्य दिसेल तो, प्रसाद मला द्या; आणि हा जन वरा-हा जन-कवि म्हणतात हा जो मी जन त्या मला वरा-माझा स्वीकार करा असा अर्थ.

या केकेत प्रथम तीन चरणांत हस्तकमलापासून पदाब्जराजापर्यंत वर्णनीय अर्थाचा उत्तरोत्तर न्यूनिभाव दर्शवून त्याच्या महिमेचा उत्कर्ष वर्णिला आहे, आणि तो स्वोत्कर्षास कारणाहि मानिला आहे, म्हणून येथे हा सारलंकारमिश्रित प्रौढोक्ति अलंकार जाणावा.

मजजवळ सध्या ज्या दोन प्रती आहेत, त्यांत या केकेच्या चौथ्या चरणाचा पाठ वर लिहित्याप्रमाणे आहे. परंतु मला वाटते तो पाठ-‘प्रसादचतुरा कसें तरी करा वरा हा जन’ असा असावा; म्हणजे यांत ‘प्रसादचतुरा-हे प्रसाद करभ्याविषयी चतुरा-कुशला; कोणास कसा वर द्यावा, कोण कोणत्या प्रसादास पात्र, हें तारतम्य जाणव्याविषयी चतुर, असें एकूँ पद करून संबोधन केले असतां, आणि ‘कसें तरी करा वरा हा जन, -कसें तरी करून माझा स्वीकार करा, म्हणजे तुम्हास योग्य दिसेल तो कोणताहि प्रसाद देऊन एकदां माझा स्वीकार कराच करा, असा अगत्यवाद दर्शविला असतां, अर्थगौरव अधिक होतें; म्हणून असा पाठ असल्यास तो मला अधिक प्रशस्त दिसतो.

तुम्हीं कहनि दाविला ध्रुव कृतार्थ जैसा दरें ।
तसेंचि जरि योजिलें तुमचिया मनें सादरें ॥

असो विहित तें करा परि बरोबरी त्यासवें ।
नसे उचित तो महा प्रबळ वंदिजे वासवें ॥ ६४ ॥

मागील केकेत जो उपसंहार केला तोच स्पष्ट करित होवतात कवि म्हणतात.
पदान्वयः—तुम्हीं दरें जैसा ध्रुव कृतार्थ कहनि दाविला, तसेंचि तुम-
चिया सादरें मनें जरि योजिलें; असो विहित तें करा, परि त्यासवें बरोबरी
उचित नसे, तो महा प्रबळ वासवें वंदिजे.

तुम्हीं दरें जैसा ध्रुव कृतार्थ कहनि दाविला,—तुम्हीं आपल्या हातां-
तीळ दरें—शांखानें—अर्थात् शांखस्पर्शनानें ज्याप्रकारें ध्रुव कृतार्थ—सिद्धमनोरथ असा-
कहनि दाविला,—करून दाखविला;—ज्याप्रकारें तुम्हीं ध्रुवबालकाची इच्छा परिपूर्ण
केली, म्हणजे तुम्हीं त्यास अढळ स्थान दिलें; अर्थात् त्याची संसृति बंद करून त्यास
अविनाश सुखस्थानी बसविलें; तसेंचि तुमचिया सादरें मनें जरि योजिलें,—
तसेंचि—त्या ध्रुवाप्रमाणें अढळ स्थान मला देण्याकरितां तुमचिया सादरें मनें,—
तुमच्या सादरें—प्रीतियुक्त—दयायुक्त अशा मनें—मनांनें जरि योजिलें—जर योजिलें
असेल; मलाहि तसें ध्रुवासारखें अढळ स्थान घावें म्हणून तुम्हीं आपल्या दयायुक्त
अंतःकरणानें जर योजना केली असेल; तर—असो विहित तें करा,—तर असो
विहित—योग्य तें करा तुम्हास जें मजविषयीं हितकारक वाटेळ तें करा; परि त्या
सवें बरोबरी उचित नसे,—परि—परंतु त्या सवें—त्या ध्रुवाशीं बरोबरी करणें
मला म्हणून योग्य नाही; अर्थात् तुम्हीं सद्य होऊन जर तशी कृपा मजवर करीत
असलां तर तें तुमचें स्वातंत्र्य आहे; असा कविहृदयार्थ येथें ध्वनित होतो. मला
कां योग्य नाही म्हणून पुसाल तर ऐका—तो महा प्रबळ—तो—ध्रुव महा प्रबळ-
मोठा शक्तिवान्—भक्तिवैराग्यरूप जी महच्छक्ति तद्युक्त; म्हणून—वासवें वंदिजे,—
वासवें—इंद्रानें वंदिजे—वंदिजेतो—वंद्य होय; अथवा, महाप्रबळ हें ध्रुवाचें विशेषण
न करितां इंद्राचें विशेषण केलें तरी चालेल. अर्थात् इंद्रानें वंदन करावयास योग्य
जो ध्रुव, त्याची बरोबरी करणें मला योग्य नाही; तुम्ही सद्य होऊन जर त्याच्या
पदाप्रमाणें अढळ पद मला देत असलां, म्हणजे जन्ममरणाच्या परिभ्रमणापासून
मला मुक्त करीत असलां, तर अशी मज दीनावर महत्कृपा करण्यास तुम्ही
स्वतंत्र आहां, असा येथें कवीचा हृदयार्थ जाणावा.

कितीवयकसेतपप्रखरकायविश्वासतो ।

ध्रुवध्रुवखरास्तवाउचितहोयविश्वासतो ॥

कशीतुळितसांतुर्हींप्रकटमेरुशींमोहरी ।

प्रसादकरितांउणेंअधिकनाठवाहोहरी ॥ ६५ ॥

ध्रुवाचें वर्णन चालवून कवि स्वाभिप्राय प्रकट करितात.

पदान्वयः—किती वय, तप प्रखर कसें, तो विश्वास काय, ध्रुव ध्रुव खरा, तो विश्वास स्तवा उचित होय, तुम्हीं प्रकट मेरुशीं मोहरी कशी तुळितसां, हरी प्रसाद करितां अधिक उणें नाठवा हो.

किती वय,—त्या ध्रुवबालकाचें—वय किती—केवढें अल्प; तप प्रखर कसें,—तप—त्याचें—तप—तपश्चर्या प्रखर—तीव्र—कठीण कसें; तो विश्वास काय,—तो—त्या ध्रुवाचा विश्वास—परमेश्वराच्या ठायीं एकनिष्ठ भाव कार्य—कसा—केवढा निश्चयात्मक; (येथें ' किती वय ' इत्यादि तिन्हीं वाक्यांत ' होय ' अथवा ' होता ' या क्रियापदाचा अध्याहार जाणावा.) ध्रुव ध्रुव खरा,—ध्रुव—ध्रुव बालक ध्रुव—शाश्वत—अचल—मनोवृत्तिचांचल्यरहित—निश्चयवान श्वरा—एतद्गुणविशिष्ट होता यांत किमपि संशय नाही; म्हणूनच—तो विश्वास स्तवा उचित होय,—तो—ध्रुव विश्वास—साऱ्या जगास—सर्व लोकांस असा अर्थ. स्तवा—स्तुतीस उचित—योग्य—पात्र होय; अर्थात् पांच वर्षांचा बालक असून भगवंताच्या ठायीं इतकी दृढ त्याची निष्ठा, आणि इतकें उग्र त्याचें तप, म्हणून सारें विश्व त्याची स्तुति करितें; असा ध्रुव थोर योग्यतेचा असतां—तुम्हीं प्रकट मेरुशीं मोहरी कशी तुळितसां,—का प्रभूस म्हणतात—तुम्हीं प्रकट—स्पष्ट—इतक्या उच्चचा रीतीनें मेरुशीं—मेरु पर्वता

१ तपश्चर्यात इन्द्रियनिग्रहादि दुःसह क्रियावलंबन असतें म्हणून तपास प्रखर म्हणजे उग्र कठीण म्हणावयाचें.

२ येथें कार्य हें आश्चर्याद्योतक अभ्यय जाणावें—विक्रमराजाचें वर्णन करित असतां जर कोणी म्हटलें कीं,—' तो राजा काय, त्याची नीति काय, आणि त्या वेळेचे लोक तरी काय, ' म्हणजे पूर्वसंबंधेकरून तो राजा, त्याची नीति आणि त्या काळची प्रजा, परम स्तुत्य होते, असा अर्थ; तसाच येथें कार्य या शब्दानें अर्थ जाणावा.

३ शाश्वतस्तुध्रुवानित्यसदातनसनातनाः

—अमर.

४ हें येथें किशविशेषण जाणावें,—' तुळितसां ' या क्रियापदाशीं याचा संबंध. ' प्रकट यथास्यात्तथा ' असा येथें अर्थ.

बरोबर-अर्थात् मेरूपम जो ध्रुव त्याबरोबर मोहरी-राईचा दाणा-अर्थात् कवि म्हणतात राईप्रमाणे अक्षित् अल्प जो मी त्या मला कशी तुळितासां-कशी तुळतां; अर्थात् मागल्या केकेत सांगितल्याप्रमाणे जसा ध्रुव कृतार्थ केला तसे जर तुम्हीं मला कृतार्थ करणार, तर तुम्हीं राईचा पर्वत करणार, असे मला दिसते; आणि याप्रमाणे राईचा पर्वत करणे हे तुमचेंच सामर्थ्य होय; असा येथे कविहृद्गतार्थ ध्वनित होतो. याच अर्थाचा उपसंहार करित होतसाते कवि शेवटीं आपलें श्रद्धावचन म्हणून दाखवितात-हरी प्रसाद करितां अधिक उणे नाठवा हो.—हरी-हे हरी-हे मर्चिताहारका प्रसाद करितां-प्रसाद करितांना-स्वभक्तावर अनुग्रह करितांना अधिक उणे नाठवा हो,—हा अधिक, तो उणा, अथवा याचा अपराध अधिक, त्याचा उणा, असें काहीं नाठवा हो-आठवीस नाही हो-तुम्ही आपल्या मनांत आणीत नाही हो. अथवा, हो हरी-अहो हरी, प्रसाद करितां उणे अधिक नाठवा, असा पदान्दय करावा. येथे अर्थात्तरन्यास अलंकार जाणावा.

यांत कवीनें ध्रुवाबरोबर स्वतुलनेचें अनौचित्य कथनानें आपला अत्यंत नृत्तीभाव प्रकट करून पुनः प्रभूचें कर्तुमकर्तुमन्यधाकर्तुसमर्थत्वहि दर्शविलें आहे.

१ 'हो' हे येथे पादप्रणार्थ अव्यय असून येणेंकरून वक्त्याचा अमि-प्रताय संशयरहित असा ध्वनित होतो—'तुम्हीं कोणास मारीत नाही हो,' म्हणजे तुम्हीं हतके दयाळु अहां कीं, कोणी मारास योग्य जरी अपराध केला तरी तुम्हीं त्याला मारीत नाही असें मी पुतेंपणीं जाणतो असा अर्थ. तसेंच—'मी जातो हो' म्हणजे 'तुम्हीं निश्चय जाणा मीं जातो,' असेंच हो या शब्दयोजनेनें येथे अर्थगौरव जाणावें.

प्रभुत्वतरिहेंचकीं करुनि देऊपादानतें ।

स्वसाम्ययदुपार्जनैमिरविजे स्वपादानतें ॥

प्रसादमगकायतो जरिनिवारिना लाघवा ।

कसें दशमुखानुजा विसरलां अहोराघवा ॥ ६६ ॥

मागल्या केकेंत आपल्या भक्तांवर प्रसाद करितांना प्रभु अधिक उणें मनाहें भाणीत नाहीत, म्हणून जो आपला अभिप्राय कवीनीं प्रकट केला, त्याच अर्थाने येथें समर्थन करित होस्ताते ते म्हणतात.

पदान्वयः—प्रभुत्व तरि हेंच, कीं कृपा करुनि तें दान दे, यदुपार्जनें स्वपादानतें स्वसाम्य मिरविजे, जरि लाघवा निवारिना मग तो प्रसाद काय; अहो राघवा दशमुखानुजा कसें विसरलां.

प्रभुत्व तरि हेंच,—प्रभुत्व—स्वामित्व—श्रेष्ठत्व तर हेंच—यालाच म्हणजे कीं कृपा करुनि तें दान दे,—कीं कृपा करुन तें दान देतें—कृपेनें तें प्रभुत्व असें देणें देतें कीं; यदुपार्जनें स्वपादानतें स्वसाम्य मिरविजे,—यदुपार्जनें—ज्या दामाच्या—उपार्जनें—उपार्जनानें—प्राप्तीनें. (करणी तृतीया,—) स्वपादानतें,—स्वपादा—आपला चरण—अर्थात् भगवच्चरण त्यास जो आनत—साकळ्यें करुन—सर्वभावेकरुन नव—नम्र त्यानें अथवा, स्वपादा—आपल्या चरणास—अर्थात् भगवच्चरणास जो—नव—नम्र त्यानें, (कर्तारि तृतीया,) स्वसाम्य—आपल्याशीं जें साम्य—समानता बरोबरी मिरविजे—मिरविजेतें—मिरविलें जातें; अर्थात् तोच प्रभु म्हणावा कीं, जो आपल्या शरणागतावर कृपा करुन त्यास असें देणें देतो कीं, जे देवकीच्या योगानें त्या आश्रितानें आपल्या बरोबरीची योग्यता मिरवावी. येथें 'स्वपादानतें मिरविजे' या उभय शब्दयोजनेनें त्या आश्रितानें ती आपल्या प्रभुनें दिलेली जी आपल्या बरोबरीची योग्यता, ती भूषणास्पद मानून तेवें करुन प्रभूच्या ठावीं आपलें पादानतत्त्व म्हणजे नम्रीभाव न सोडितां त्याचें शौर्य करित असावें, असा येथें कविहृद्गतार्थ ध्वनित होतो. याच अर्थाचे दृष्टीकरण करित होस्ताते कवि भागवती म्हणतात—जरि लाघवा निवारिना मग तो प्रसाद काय,—जरि—जर छात्रता—कर्मवृत्तास—हृदकेपणास—अर्थात् स्वभक्ताच्या कर्मवृत्तास निवारिना—निवारित नाही—दूर—करीत नाही—याळवून टाकीत नाही—नाहीत नाही मग—तर मग तो प्रसाद काय—तो प्रसाद—म्हणून—कसें मागवा—तो प्रसादच नव्हे, असा अर्थ; अर्थात् आपल्या शरणागताच्या लघुत्वास दूर करुन त्याची योग्यता जर बाबवीत नाही तर मग तो प्रसाद कशाचा, ती प्रसादच नव्हे, असें समजावें; परंतु असाहि प्रसाद पूर्वी तुम्ही केला असें स्मरण देत होस्तातें कवि म्हणतात—अहो राघवा दशमुखानुजा कसें विसरलां,—अहो राघवा-

अहो रघुवंशोद्भवा रामचंद्रा, (हैं प्रभूस रामावताराचें स्मरण देण्याकरिता संबोधन होय,) दशमुखानुजा, - दशमुख-रावण त्याचा-अनुज-कनिष्ठबंधु-बिभीषण त्याला, कसे विसरला-त्याचें स्मरण तुम्हास कसे नाही ? रावणाचा वध केल्यानंतर आपल्यास शरण आला जो बिभीषण त्यास लंकेच्या राज्यासनावर स्थापून त्यास तुम्हीं आपली योग्यता दिखी, ही आपली रामावतारीची कीर्ति जगप्रसिद्ध असता ती या प्रसंगी तुम्हीं कशी विसरला ? अथवा येथें 'अहो' हें आश्चर्यबोधक संबोध-नार्थी अव्यय करून, राघवा-त्या रामचंद्राला आणि दशमुखानुजा-बिभीषणाला कसे विसरला; अर्थात् ज्या राघवानें आपल्या योग्यतेस बिभीषणास चढविलें त्या राघवाला आणि त्याला सर्वभावेकरून शरण आला जो बिभीषण त्याला, कसे विस-रला ? असा येथें पदान्वय केला तरी झाले. येथें तिसऱ्या चरणांत अर्थांतरन्यास अलंकार जाणावा, आणि चौथ्यांत स्मरण अलंकार जाणावा.

असो हरिकसातरी विमलभाव ज्या चाकरा ।

तया वरि दया पचे वर असा चि द्या चाकरा ॥

वृथाचि गमते दिळे बहु हि जें न दासा जिरे ।

पुसोनि अधिकार घ्या सुकर ते सदासा जिरे ॥ ६७ ॥

मागील केकेत स्वभक्ताविषयी प्रभूचें औदार्य वर्णिलें, तथापि पुनः स्वकें न्यतानुरुपच सेवकास घर दिल्यानें त्यांत त्याचें कल्याण आहे, असा नम्रतापूर्वक स्वाभिप्राय प्रकट करित होस्ता ते कवि प्रार्थितात.

पदान्वयः—हरि, ज्याचा कसा तरी विमल भाव असो, तथा वरि दया करा, पचे असाचि वर चाकरा द्या; जें दासा न जिरे बहु हि दिलें वृथाचि गमते, सदा सुकर साजिरे ते अधिकार पुसोनि द्या.

हरि—हे हरि, ज्याचा कसा तरी विमल भाव असो,—ज्याचा—ज्या सेवकाचा, कसा तरी भाव असो, परंतु तो विमल—शुद्ध—संप्रमांतःकरणपूर्वक असो, अथवा, कसा तरी—कसेंहि करून विमल भाव असो; सारांचा, कोणत्याहि रीतीनें तो तुमचें भजन करू, परंतु तें शुद्धांतःकरणानें करू; म्हणजे मग—तथा वरि दया करा,—त्यावर तुम्हीं दया करितां; आणि—पचे असाचि वर चाकरा द्या,—पचे—पचन होई असाच वर—कृपादान चाकरा—आपल्या सेवकास देतां; सारांश, जें आपल्या दानाचा तो सेवक योग्य रीतीनें विनियोग करावयास समर्थ होईल, तें दान तुम्हीं त्यास देतां. अथवा, येथें—असो म्हणजे मागण्या केकेत जें 'प्रसादमग-कायतो जरिनिवारिनाला घडा' म्हणून सांगितलें तें सर्व असो, ती गोष्ट सांगता तशीच राहूं द्या, असें 'असो' हें अभ्ययासारखें पद मानून, कसा तरी ज्याचा भाव शुद्ध स्थावर दया करा, आणि त्याला पचे असाच वर द्या; असा 'करा' आणि 'द्या' हीं दोन प्रार्थनेच्या अर्थां आज्ञार्थाचीं रूपे मानिलीं असतां हि प्रस्तुत अर्थास व्यत्यय येत नाही. अथवा, ज्याचा कसा तरी भाव विमल करा,—जें आपल्या सेवकाचा भाव—शुद्धा कोणत्याहि प्रकारें तुम्हीं विमल—शुद्ध करा

१ कोठें 'हरिच्या' ठिकाणी 'वरि' असा पाठ आहे; तसा पाठ असता 'वरि' हे अभ्यय केलें पाहिजे. 'कसा तरि असो, परंतु विमल वरि भाव असो' म्हणजे विमल वरि भाव असो, अशी अर्थयोजना करावी. परंतु वरि या पद पूर्णार्थ अभ्ययाच्या ठिकाणी 'वरि' या शब्दाचा प्रयोग कोठें विशेषकरून माझ आढळल्यांत नाही, म्हणून 'हरि' हाच पाठ येथें ठेविला आहे.

२ असें—'तो कसा तरी एकदां जाऊ,' 'ती मुलगी कशी तरी आपल्या सासरी जाई,' म्हणजे कसेंहि करून—कोणत्याहि उपायानें, असा अर्थ; तद्वत् येथें अर्थ जाणावा

करितां; तथा वरि द्या पचे,—त्या सेवकावरच तुमची दया पचते; म्हणजे त्यासच ती दया हितकारक होते, म्हणोनि असाचि चाकरा वर द्या,— असाचि—पचे असाच आपल्या सेवकास वर द्या; अर्थात् ज्याचा भाव शुद्ध नाही, त्याचें कल्याण होत नाही. जो ज्या भावनेनें परमेश्वरास पाहातो त्याच भावनेनें तो त्यास दिसतो. आणखी अर्थातरन्यासंकरून कवि म्हणतात—जें दासा न जरे बहु हि दिलें वृथाचि गमतें,—जें दासाला जिरत नाही—जें जिरवि-याची शक्ति त्याच्या अंगी नाही, तें अरी पुष्कळ दिलें तरी वृथाच गमतें—व्यर्थ दिलें असें वाटतें; म्हणून—सदा सुकर साजिरे ते अधिकार पुसोनि द्या,— सदा—निरंतर सुकर—करावयास सोईवार—नीट करितां येतील—अर्थात् नीट चालवितां येतील आणि साजिरे—चांगले—अर्थात् हितकारक असे जे ते—अधि-कार—पदव्या—अर्थात् सलोकतासमीपतादि ज्या चार मुक्ति त्यांतून कोणतीही देणें पाव्यास—पुसोनि द्या—पुसोनि—विचारून—विचार करून—स्वदासाची योग्यता पाहून मग—द्या; म्हणजे त्यांत त्याचें हित आहे असा अर्थ.

१ हाच अर्थ आनंदतनयाने पुढल्या श्लोकांत फार सरस वर्णिला आहे;—

सीतेलास्मरसाधनुसिहरसाराजांदिसेवीरसा ।

मूढालानरसाजनानवरसामक्षासिमाहेरसा ॥

देवाईश्वरसारिपुंक्षिगरसाहातयांसिचित्तसारसा ।

ऐसासर्वरसासिहेतुपरिसाजोसूर्यहृत्सारसा ॥

—सीतास्वयंवर.

२ साजिरे असा जो नुसकळिगी पाठ आहे तो मला प्रसस्त दिसत नाही.

प्रसन्नबहुहोतसांपरि करालहोबावरें ।

शिवापरिवरासर्वेहृदयहैनहोबावरें ॥

असावृककृतघ्नहैनकळलेंकसैंहोहरा ।

भलाजगविलातुम्हींभवमहाहिचामोहरा ॥ ६८ ॥

पात्रतेषा विचार नकरितां जर वर दिला तर तो वरप्राहकास तर काय, परंतु वर देणारासहि अनर्थक होतो, असें दृष्टांतानें कथित होस्ताते मागील श्लोकावरून कवि देखास म्हणतात.

पदान्वयः—प्रसन्न बहु होतसां, परि वरें शिवा परि कराल हो बा, हें हृदय वरा सर्वे बावरें न हो, वृक असा कृतघ्न हें हरा कसैं हो न कळलें, तुम्हीं भवमहा-हिचा मोहरा भला जगविला.

एकदां शुद्धांतःकरणानें तुम्हांस शरण गेलें म्हणजे तुम्हीं आपल्या दयेच्या ओषानें-प्रसन्न बहु होतसां,-प्रसन्न-संतुष्ट-आपल्या सेवकांवर केश्यां मी उप-कार करीन म्हणून उत्सुक बहु होतसां-फारच होतां,-होत असतां; परि वरें शिवा परि कराल हो बा,-परि-परंतु-न जाणो वरें-वरानें-वरदानानें शिवा परि-शिवासारिखें-जसें महादेवाचें वृकासुराळा वरदान देऊन केलें तसें कराळ हो बा-पाहा कदाचित् तसें कराळ हो, सांभाळा. हें हृदय वरा सर्वे बावरें नहो,-हें-हें माझे हृदय-अंतःकरण-मन वरा सर्वे-तुमच्या वरा-बरोबर-तुम्हीं वर देतांच असा अर्थ बावरें नहो,-बावरें-वेडें-भांबावल्या-सारिखें नहो-न होऊ; सारांश, महादेवाच्या वरदानानें जसें वृकासुराचें मन बावरलें तसें तुमच्या वरदानानें हें माझे अंतःकरण बावरें न होऊ असा अर्थ;वृक असा कृतघ्न हें हरा कसैं हो न कळलें-वृक-तो वृकासुरनामा दैत्य, असा-बा प्रकारचा कृतघ्न-कृतोपकार विसरून उलटें आपल्या हितकत्यांस अपकार करणारा हें हरा कसैं हो न कळलें,-हें त्या महादेवाला कसैं समजलें नाहीं हें मोठें आश्चर्य होय, असो. परंतु-तुम्हीं भवमहाहिचा मोहरा भला जगविला-तुम्हीं त्या कर्तवी-भवमहाहिचा मोहरा-भवमहाहिचा,-भव-प्रपंच हाच कोणी-

१ 'तुम्हीं' वरें हें अर्थानुसारें निरर्थक अर्थवें जाणावी. जसें-'तुम्हीं तेवें जाल हो,' 'तुम्हीं कदाचित् त्यांस असें बोलाळ हो बा,' म्हणजे कदाचित् तुम्हीं जाल, बोलाळ तर तसें करूं नका, असा येथील भावार्थ.

२ 'तो' बाबकाच्या फटकाबरोबर मेला, म्हणजे चाबकाचा फटका वसतांच मेळ, असा अर्थ. तसा येथें सर्वे ना अभ्यासाचा अर्थ समजावा.

महा-मोठा अहि-सर्प त्याचा, अर्थात् प्रपंचरूप महासर्पाचा, मोहरा-सर्पविषाची बाधा दूर करणारा औषधरूप मणि-अर्थात् प्रपंच. सर्पाविषयी विषापहारक मणिरूप महादेव भला जगविला-भला वांचविला-त्या वृकासुरास वर दिल्याने महादेवाचा व्रत मोडत होत होता, परंतु तुम्हीं त्यास त्या काळीं त्या दैत्यापासून मल्लें संभाळिलें; सारांश, कुपात्रीं वर दिल्याने तो वरग्राहक त्या वरदानानें उन्मत्त होतो, तसें मात्र मज्जविषयीं करूं नका; ज्या अनुग्रहानें माझे हित होईल तोच अनुग्रह मजवर करा असा अर्थ. यांत कवीनीं भगवंताच्या दयेचा अतिशय दर्शवून आपला तद्ग्रहणार्थ पात्रतेविषयींचा संशयहि ध्वनित केला. हा येथें दृष्टान्त अलंकार जाणावा.

भजेसुदहनिश्रयेंद्विजकुमारकक्षीरधी ।

तयाकरितुम्हींचद्यामदनमारकक्षीरधी ॥

उदारपणतेंबरेंसुखविजेंसुपात्रासदा ।

दिलेंअमृतपन्नगातशिलळींरूपात्रासदा ॥ ६९ ॥

वरल्या श्लोकांत कुपात्री दयेचा परिणाम सांगितला. यांत सुपात्री द्या वर्णित होत्साते पुनः पात्रापात्रविवेचन दर्शवित असतां कवि म्हणतात.

पदान्वयः—क्षीरधी द्विजकुमारक सुदहनिश्रयें भजे,तुम्हींच तया करिं मदन-मारक क्षीरधी द्या, जें सुपात्रा सदा सुखविजें उदारपण बरें, पन्नगा अमृत दिलें, तसि सळीं रूपात्रासदा.

क्षीरधी द्विजकुमारक सुदहनिश्रयें भजे,—क्षीरधी,—क्षीर—दूध अथवा खीर त्याविषयीं—अर्थात् तप्राप्तीविषयीं आहे—धी—बुद्धि—मन—इच्छा ज्याची तो (बहुव्रीहि समास). सारांश, श्रीमंतांच्या मुळांस जशी नित्य खीर मिळते तशी मला एकदां तरि द्रोणभर मिळावी म्हणून ज्यास इच्छा उत्पन्न झाली असा, अथवा, क्षीरधी—क्षीरविषयक आहे धी—बुद्धि ज्याची असा होत्साता, असा अर्थ करावा. द्विजकुमारक,—द्विज—ब्राह्मण—अर्थसंदर्भांनै द्रोणाचार्य त्याचा—कुमारक—लहान मुलगा—अर्थात् अश्वत्थामा सुदहनिश्रयें,—सुदह—अत्यंत दह निश्रय—मनाचा निर्धार—ईश्वर मला दूध देईलच देईल, असा मानसिक निश्रय त्यानें, (करणी तृतीया,) भजे—तुला भजला—शरण आला. सुदहनिश्रय असा पाठ असतां—सुदह आहे निश्रय ज्याचा असा बहुव्रीहि करून तें सारें 'द्विजकुमारक' याचें विशेषण करावें; अथवा, क्षीरधी—क्षीरविषयक धी—बुद्धि—तीतें भजे—भजला—अर्थात् खीर मिळावी म्हणून इच्छा केली, असा अर्थान्वय केला असतांहि प्रशस्त. तेव्हां—तुम्हींच तया करिं मदनमारक क्षीरधी द्या,—तुम्हींच—अर्थात् तुम्हांशिवाय इतर कोणी नाही—स्वतः तुम्हीं, तया करिं—त्याच्या हातीं—त्या अश्वत्थामा बालकाच्या हातीं—अर्थात् त्याच्या स्वाधीन मदनमारक,—मदन—काम—अर्थात् मनोरथ, त्याचा—मारक—नाशक-

१ बुद्धिर्मेवीषाधिषणाधीःप्रज्ञाशोमुषीमतिः

—अमर.

२ येथें कुमार ह्यादावरून कुमारी क प्रत्यय होऊन कुमारक म्हणजे लहान मुलगा, अथवा गरीब पोरगा, असा अर्थानें हा शब्द झाला आहे.

३ पहा केका २३ वी, टीप १, पृ० ७५

४ मदनोन्मत्तोमारःप्रधुम्नोमीनकतनः । कंदर्पोदर्पकोऽनंगः कामः पंचधारःस्मरः ॥

—अमर.

नाश करणारा—अर्थात् यथेच्छ तृप्ति करून मनोरथ राहू न देणारा, असा—क्षीरधी^१—
क्षीरसागर, द्यौ—दिला; म्हणून कवि म्हणतात मी असें म्हणतो की—जे सुपात्रा
सदा सुखवि ते उदारपण बरे,—जे—अर्थात् जे उदारपण सुपात्रा—सुपात्राते—
वरदानग्रहणार्थ जो योग्य त्याते सुखवि—सुखविते—अर्थात् सुखी करिते सुखप्रद
होते अथवा, जे उदारपण सुपात्रा—सुपात्राकारणे सुख—हर्ष—अर्थात् कामनातृप्ति—
जन्य जो आरुहाद त्याते (ही कर्मणि प्रथमा) विते—उत्पन्न करिते ते उदारपण,ते—
तसें पूर्वोक्त प्रकारचे उदारपण—दातेपण बरे—कल्याणकारक, असें जाणावे; असें जर
न होईल तर अर्थांतरन्यासें करून कवि पक्षांतराचे समर्थन करितात—पक्षगा अमृत

१ उदधि, पशोधि, वारिधि, जलधि, याप्रमाणे क्षीरधि—क्षीरसमुद्र.

उदन्वानुदधिःसिंधुःसरस्वान्धागरोऽर्णवः । रत्नाकरोजलनिधिर्ध्यादःपतिरपांपतिः ॥

तस्यप्रभेदाःक्षीरोदोलवणोदस्तथापरे ।

यांत क्षीरधि यांतील शंवटल्या वर्णास येथे प्रासानुरोधाने दीर्घत्व झाले आहे.

२ हे प्रथमाश्वेत भूतकालाचे रूप जाणावे.

३ येथे पंतांनी आपले किंचित् काव्यानर्गलत्व दाखवून स्वेच्छाचाराने 'सुखविणे'
म्ह. ० सुख देणे, असा मराठीत स्वतंत्र धातु करून त्याचे हे वर्तमानकाळाचे रूप योजिले
आहे असे दिसते. दुःखविणे, हर्षविणे, असे जर दुःख, हर्ष, या मूल शब्दावरून धातु
होतात, तर सुख शब्दावरून आपल्या मनोहर भयूर कवीने तसा नवा धातु योजून या
प्रकृतिरंक महाराष्ट्र वाणीस नीटनेटकी केली येणेकरून हे त्याचे कृत्य निर्दाह न होता उलट
स्तुत्याई होतें असे मला वाटते. या माझ्या विचारास कोणी अनुमोदन न देईल तर येथे पुढे
दुसरी जी वैकल्पिक अर्थयोजना केली आहे, तीस तरी ते आपले मूख्यान अनुमोदन
देतील असा आपला भरवसा दर्शवावयास मी येथे वैयावलंब करितों.

४ याप्रमाणे 'धि' धातूचा अर्थप्रयोग आपल्या कवीने व इतर कवीनीहि केला
आहे. पहा—केका ४, टीप १, पृ. २२ आणखी मुकुंदराज म्हणतात:

सूर्यतमातेव्याला तेणेंचितोआवरला ।

तैसाप्रपंचचडला आत्मयासीजी

वि० सि० प्र० ७, ओ० १४.

५ सुपात्री उपकार केला असता तो लवकरच फलप्रद होतो म्हणून पुढल्या
श्लोकांत कालिदासाने फार सरस रीतीने वर्णिले आहे:—

दिलें तशि खळीं कृपा त्रासदा,—पन्नगा-सर्पाळा अमृत दिलें-पाजिलें
 तशी- त्यासारखी खळीं,—खळ-दुष्ट-स्वभावतः अपकारक त्याच्या ठायीं कृपा-
 दया त्रासदा-त्रास देणारी-नाशकारक जाणावी. सर्पाळा दूध पाजणें, आणि
 दुष्टावर दया करणें, हे दोन्ही व्यापार सारखेच नाशकारक होत; सारांश, जसें
 महादेवानें वृकासुरास वरदान देऊन त्याचा लोभ वाढविला, तसें न करितां, तुम्हीं
 पूर्वी आपल्या दयापूर्वक औदार्यानें अश्वत्थाम्यास क्षीरसमुद्र देऊन त्याची जशीं
 तृष्णा नाहींशी केली, तशी मजवर दया करून माझीहि तृष्णा नाहींशी करा, असा
 वर मला द्या, असा येथें कविहृद्गतार्थ जाणावा.

अश्वक्लातंप्रतिमुखगतसामुमांश्चित्रकूट—

स्तुगेनखांजलदशिरसावक्ष्यतिश्लाघमानः ।

आसारेणत्वमपिशमयेस्तस्यनैदाधमर्गिन

सद्भावार्द्रःफलतिनचिरेणोपकारोमहत्सु ॥ १७ ॥

—मेघदूत.

अतिप्रियसुखप्रदप्रथमतुमुदंभोदया ।

मयूरहृदयातुझीक्षणविटोनशंभोदया ॥

उदारपणवानिलेंअजिगुरुपहासाबळें ।

कसेंकरिलळेंकरुनिपटहेंपहासाबळें ॥ ७० ॥

मागील श्लोकंत शिवाच्या दृष्टांतेंकरून प्रभूचें औदार्य वर्णिलें खरें, परंतु तसें केल्यानें शिवविष्णुविषयक भेददृष्टीचें अनुमान होतें; म्हणून तें वर्णन सरस नव्हे, असा आपला भावार्थ दर्शवित होत्साते शिवविष्णु एक जाणून येथें कवि शिवाची प्रार्थना करितात.

पदान्वयः—तू प्रथम अतिप्रिय सुखप्रद मुदंभोद, शंभो तुझी दया या मयूरहृदया क्षण न विटो, अजि गुरुपहासा बळें उदारपण वानिलें, निपट साबळें लेंकरुं कसें करील हें पहा.

तू प्रथम अतिप्रिय सुखप्रद मुदंभोद,—तू (कवि प्रभूस म्हणतात) तू प्रथम—पहिला—मूर्खी—आरंभी (हें येथें क्रियाविशेषण होय) अतिप्रिय—अत्यंत प्रिय—कर अत्यंत प्रेमास्पर्द—भक्तांस अत्यंत प्रेमेंकरून भजनीय सुखप्रद—सुख देणारा—स्वभक्तांस स्वर्गसुखादारभ्य आकैवल्य सर्व सुखकोटीतें बघेच्छ देणारा आणि मुदंभोद,—मुत्—आनंद याचा—अंभोद—मेघ—अर्थात् आनंदघन, असा आहेस; [येथें 'आहेस' या क्रियापदाचा अध्याहार जाणावा.] म्हणून—शंभो तुझी दया या मयूरहृदया क्षण न विटो,—शंभो—हे शंभो—हे महादेवा (येथें कवीनें शिवस्वेंकरून प्रभु विष्णुची भावना करून हें संबोधन दिलें आहे.) तुझी दया—तुझें भक्तास्सत्य या मयूरहृदया,—या—हें जें त्या मयूरहृदया,—मयूर—मोर त्याचें जें—हृदय—अंतःकरण त्या कारणें, पक्षांतरीं हें जें मयूर कवीचें अंतःकरण त्याकारणें, क्षण—क्षणभरहि न विटो—न कंटाळो; अथवा, अति प्रकट—उज्वलित जी तुमची दया ती न विटो—मदपराधेंकरून मदप्रभा न होऊ; अथवा, सुफलदायक जी तुमची दया ती मदपराधेंकरून अल्पफलप्रद न होऊ; असा अर्थ. अथवा, येथें प्रथम चरणें, 'अतिप्रिय' आणि 'सुखप्रद' हीं पृथक् विशेषणें नकरितां 'मुदंभोद' याची विशेषणें करावी; म्हणजे अतिप्रिय—मनोहर सुखप्रद—आव्हादकारक असा मुदंभोद—आनंदघन तू आहेस म्हणून त्या तुज

१ अंभस् म्हणजे उदक त्यातें देणारा अर्थात् मेघ; जलद, वारिद, पयोद, नीरद, या शब्दांप्रमाणें.

२ शंभु शब्दाचें संस्कृत नियमाप्रमाणें संबोधन. पहा 'माझे महाराष्ट्रव्याकरण' आवृत्ति ३, नि० २७९ वा. पृ. ११५.

आनंदघनाची दया मयूरहृदयाविषयी न विटो. मेघाची कृपा मयूराविषयी न्यून होणे असंभाव्य म्हणून येथे हा असंभव अलंकार आणावा. अजि गुरुपहासा बळें उदारपण वानिलें,—अजि—अहो गुरुपहासा,—गुरु-मोठा जो-उपहास-थट्टा-विनोद त्यासाठीं, अथवा, गुरु-गुरुजन-महाजन त्यांनीं केला जो उपहास त्यासाठीं, बळें-बळेंकरून-उगीच-कारण नसतां उदारपण-औदार्य-अर्थात् तुम्हां शिवाचें औदार्य वानिलें-वर्णिलें; सारांश (कवि म्हणतात) म्यां जें वरल्या केकांत शिवाचें औदार्य दृष्टांतरीतीनें काकट्टष्टिन्यायेंकरून वर्णिलें तें मोठें उपहासास्पद होय; अथवा तें पाहून कित्येक थोर चिकित्सक जन माझा उपहास करितीळ खरा, कारण त्या वर्णनावरून शिवाचें गौरव न होतां उलटी त्याची वरदानाविषयी चातुर्यन्व-नतात्मक विगर्हता इंगित होते; परंतु-निपट साबळें लेंकरूं कसें करिल हें पहा,—निपट-केवळ साबळें-बावळें-भोळें-अर्थात् अज्ञ असें लेंकरूं कसें करिल-मूर्ख लेंकरानें आणखी कसें वर्णविं हें पहा-याचा आपणच विचार करा; सारांश, कवि म्हणतात मी अज्ञ बालक असल्यामुळें शिवाचें वास्तववर्णन कसें करावें याचें मला योग्य ज्ञान नाहीं.

१ अजि हें येथें विस्मयार्थी अव्यय जाणावें; अथवा पादपूरणार्थ अव्यय मानिलें तथापि विशेष दोष येणार नाहीं.

तुम्हांहरिहरांतज्यादिसतसेदिसोवास्तव ।
 प्रबुद्धहणतीनसेतिळहिभेदमीयास्तव ॥
 हाणेंमर्नियथार्थजेंस्वमतवर्णितीशैवतें ॥
 नवैष्णवदुराग्रहीपरममुख्यहीदैवतें ॥ ७१ ॥

शिव आणि विष्णु यांमध्ये वास्तव भेद नाही असा आपला भावार्थ कथित होलाते कवि या व पुढल्या केकेत म्हणतात.

पदान्वयः—तुम्हां हरिहरांत ज्या दिसतसे दिसो, प्रबुद्ध म्हणती वास्तव तिळहि भेद नसे, यास्तव जें स्वमत शैव वर्णिती तें यथार्थ, न दुराग्रही वैष्णव, मी मर्नि म्हणे, हीं दैवतें परम मुख्य.

तुम्हां हरिहरांत ज्या दिसतसे दिसो,—तुम्हां हरिहरांत,—तुम्हां जे वास्तव अभिन्न हरि-विष्णु आणि-हर-शिव यांमध्ये ज्या दिसतसे दिसो-ज्या कोणास दिसत असेल तर त्यास दिसो अर्थात् संदर्भकरून भेद; परंतु-प्रबुद्ध-म्हणती वास्तव तिळहि भेद नसे,—प्रबुद्ध-जानी-तरवसेते म्हणती-म्हणतात-उपनिषद्गावतादि अभेदवर्णनपर ग्रंथांत सांगतांना असें सांगतात की-वास्तव-वस्तुतः-तत्त्वदृष्ट्या तिळहि भेद नसे-तिळभरहि भेद नाही; अर्थात् तत्त्वदृष्ट्या तुम्हां हरिहरांमध्ये किमपि भेद नाही; यास्तव जें स्वमत शैव वर्णिती तें यथार्थ,—म्हणून जें-असें जें अभेदात्मक स्वमत-आपलें मत शैव-शिवोपासक-तांत्रिकमतरहस्यवेत्ते वर्णिती-वर्णितात-प्रतिपादितात-तें-तेंच मत यथार्थ-सत्य;

१ याचप्रमाणें मुक्तेश्वरानें समापवत म्हटलें आहे:—

शैवम्हणतीं करस्थाणु । तोर्चीवैष्णवीबोळिजेविष्णु ॥
 शक्तीगणेशअथवाभानु ॥ नामयाचीचजाणपा ॥ २४ ॥

अ० १०

२ श्रीमद्भगवच्छंकराचार्यांनीहि असेंच केवळ परब्रह्मपर शिवाचें स्तवन केलें आहे:—

अर्जशाश्वतकारणकारणानां शिवकेवलभासकभासकानां ।
 तुरीयंतमःपारमार्थतहीन प्रपद्येपरंपावनंद्रैतहीनं ॥ ७ ॥
 नमस्तेनमस्तेविभोविभूमूर्ते । नमस्तेनमस्तेस्त्रिदशतन्मूर्ते ।
 नमस्तेनमस्तेतपोयोगिगम्ये । नमस्तेनमस्तेश्रुतिज्ञानभग्न्ये ॥ ८ ॥
 त्वत्तो जगद्भवतिदेवभवस्मरारे त्वप्येवतिष्ठतिजगन्मूढविश्वनाथ ।
 त्वप्येवगच्छतिलयं जगदेतदीप्तं लिंगात्मकेहरचराचरविश्वरूपिन् ॥ ११ ॥

—वेदसारशिवस्तव.

न दुराग्रही वैष्णव,—दुराग्रही—दृष्टवादी वैष्णव—विष्णुपासक; अर्थात् तरवार्य न जाणतां केवळ स्वमताभिमानानी वैष्णव जें शिवनिंदापर आपलें मत प्रतिपादितात तें न-यथार्थ नाही; असें-मी मनिं म्हणों,—मी आपल्या मनांत म्हणतों—अर्थात् मीं असें समजतों; पुनः कवि उक्तार्थाचें मंथन करून सारांशरूपानें सांगतात—हीं दैवतें परम मुख्य,—हीं—विष्णुशिवात्मक दैवतें परम मुख्य—केवळ आद्य होत. अथवा, येथें 'दुराग्रही' या पदाचा अन्वय 'शैव' आणि 'वैष्णव' या उभय शब्दांशीं करून 'दुराग्रही शैव आणि वैष्णव जें स्वमत वर्णितात तें यथार्थ न, -दुराग्रहाचें शैव आणि वैष्णव परस्परनिंदात्मक जें स्वमत वर्णितात तें यथार्थ नाही, 'हीं दैवतें परम मुख्य'—हीं शिवविष्णुरूप उभय दैवतें केवळ आद्य होत, असें 'मी मनिं म्हणों'—(कवि म्हणतात) मी आपल्या मनांत समजतों, असा अर्थान्वय करावा. यद्यपि वाक्यरचनेवरून पूर्वान्वय प्रशस्त दिसतो, तथापि तेजें करून कदाचित् कविकडेस शैवमतप्रवणता दिसेल तर ती या मागील अर्थान्वयानें वृत्त होते, म्हणून कवीचा मुख्य अर्थ असाच असावा असें मला वाटतें.

१ मुक्तेश्वरानेदि या अलीकडल्या दुराग्रही वैष्णवांचें व शैवांचें थोडक्यांत दृष्टांश-रूपानें सरस वर्णन करून दाखविलें आहे;—

चैथकौरवएकपंक्ती । हस्तमेळवुनियार्हस्ती ॥

क्षुद्रबुद्धीअवलोकित्ती । कृष्णद्वेषीदुराग्रमे ॥ ७४ ॥

काशीविश्वेश्वरान्वैलिंग । सुवर्णकमळीपूजिल्लेंसांग ॥

जेंदेखतांपावतीभंग । महापर्वतपापांचे ॥ ७५ ॥

तेंनूतनपाखांडीवैष्णवां । देखितांचिघंतापडपजेजिवा ॥

जेवींकांपूर्वेजान्वाठेवा । हिरोनिनेलातस्करी ॥ ७६ ॥

नातरीबिंदुमाधवप्रतिमा । शृंगारिळीदेखोनिअधमा ॥

केशकपाळीजंगमा । शिरच्छेदनासारिखे ॥ ७७ ॥

सभा० प०, अ० १०.

ह्यणेश्चणपुरांतकक्षणमुरांतकब्राह्मणा ।
मलाजरिह्यणालबातरिविशंकलुब्राह्मणा ॥
तुह्यांशिवशिवातुह्यांभजतसांशुकव्यासहा ।
सदर्थवदलेपुरातनकथाननव्यासहा ॥ ७२ ॥

मागील केकेचा भावार्थ पुढे चालू.

पदान्वयः—क्षण पुरांतक क्षण मुरांतक म्हणें, वा मला ब्राह्मणा जरि म्हणाळ तरि विशंक लुब्रा म्हणा, तुह्यां शिव शिवा तुह्यां भजतसां, हा सदर्थ शुक, व्यास वदले, पुरातन कथा न नव्या, सहा.

क्षण पुरांतक क्षण मुरांतक म्हणें,—मी-क्षण-क्षणभर-एक वेळ पुरांतक,—मुर-त्रिपुरासुर त्याचा-अंतक-नाशक-अर्थात् पुरारि-त्रिपुरारि शिव, क्षण-एक वेळ, मुरांतक,—मुर-मुरनामा दैत्य त्याचा-अंतक-नाशक-अर्थात् मुरारि-विष्णु, म्हणें-म्हणतों; सारांश कवि भगवंतास म्हणतात कीं, मीं एक वेळ शिव म्हणून आणि एक वेळ विष्णु म्हणून हांका मारितों; म्हणून-वा मला ब्राह्मणा जरि म्हणाळ तरि विशंक लुब्रा म्हणा,—वा-हे बापा हे जगत्तात प्रभो, मला ब्राह्मणा जरि म्हणाळ-मला ब्राह्मणाळा जरि तुह्यां म्हटलें तरि विशंक लुब्रा म्हणा-तरि-तथापि विशंक-शंकरहित होस्ताते-निःसंशय लुब्रा-वाचाळ-मध्येच दबळादबळ करणारा म्हणा,—म्हणत असव्यास म्हणा; कारण-तुम्हा शिव शिवा तुह्यां भजतसां,—तुम्हाला शिव आणि शिवाळा तुम्ही भजत अहां-म्हणजे तुमच्या रूपेंकरून शिव आणि शिवाच्या रूपेंकरून तुम्हीच अहां अर्थात् तुम्ही आणि शिव एकच अहां; हा सदर्थ शुक व्यास वदले,—हा-असा सदर्थ-वास्तवार्थ शुक आणि व्यास वदले-पुराणांत सांगून गेले; म्हणून-पुरातन कथा न नव्या,—या प्रकारच्या पुरातन कथा प्रसिद्ध आहेत काहीं नव्या नाहीत; यास्तव-सहा,—सहन करा-या तुमच्या कथा तुम्ही आपल्या प्राहून व्या; अथवा, मी जें एकदां तुम्हांस पुरांतक म्हणून स्तवितों आणि एकदां मुरांतक म्हणून स्तवितों हें माझे कुत्रेपणा भासां सहन करा; असा येथील ऋक्विद्भृतार्थ दिसतो.

तुझाचि अवतार तो सुत पराशराचा वळे ।
 तदुक्तिस जनप्रभोजरि निजे मधें चावळे ॥
 तरि त्रिभुवनेश्वरा तव विशुद्धनामावली ।
 मुखीं प्रकट होय जी करि सुखी जनामावली ॥ ७३ ॥

मागल्या केकेत व्यासवचनाचें ग्रामाण्य सांगितलें, म्हणून त्या व्यासाची प्रशंसा कथित होत्याते कवि भगवन्नाममाहात्म्य या व पुढील दोन केकांत वर्णितान्त.

पदान्वयः—पराशराचा सुत तो तुझाचि अवतार, प्रभो तदुक्तिस जन वळे, त्रिभुवनेश्वरा जरि निजे मधें चावळे तरि तव विशुद्ध नामावली मुखीं प्रकट होय, जी मावली जना सुखी करि.

पराशराचा सुत तो तुझाचि अवतार,—पराशराचा सुत—व्यास तो तुझाचि अवतार—तो व्यास तुझाच अवतार होय; म्हणूनच—प्रभो तदुक्तिस जन वळे,—प्रभो—हे समर्था, तदुक्तिस—त्याच्या उक्तीस—वाणीस, जन—सर्व लोक वळे—वळतात—अनुसरितात; त्रिभुवनेश्वरा जरि निजे मधें चावळें तरि तव विशुद्ध नामावली मुखीं प्रकट होय,—त्रिभुवनेश्वरा—हे त्रैलोक्यपते—हे जगत्रयनायक जरि निजे मधें चावळे—जरीं तो व्यास निद्वेंत चावळे—बरळला, तरि तव विशुद्ध नामावली मुखीं प्रकट होय,—तरीं तव—तुझी विशुद्ध—अत्यंत पवित्र नामावली—नामश्रेणि त्या व्यासाच्या—मुखीं—मुखांत प्रकट होय—प्रकट होते; ती तुमची पवित्र नामावली कशी म्हणाल तर—जी मावली जना सुखी करि—जी मावली—माता—आज जना—सर्व लोकांस—जे लोक तुझीं पवित्र नामें घेऊन तुहें एकनिष्ठें भजन करितात त्या सर्वास सुखी करि—सुखी करिते—संसारतापत्रयापासून सोडवून तुहें अक्षय पद देते. येथें निजेंत चावळणें, आणि त्यांत भगवन्नामश्रेणीच्या सार्धकतेचा प्रकट भाव होणें, या उभय क्रियांचा विरोध असतां त्याचें विधान आहे, म्हणून हा विरोधाभास अलंकार होय.

१ व्यास हा विष्णूची अवतार म्हणून पुराणांत सांगितले आहेः—

व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।

नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥

पाश्चात्यांची दिखाऊ सुधारणा.

“ बाबा ! मला जात्याला हात लाऊं वा ना ! ”

“ आये ! तूं थकशील ! ”

“ बाबा ! मला होईल तितकें मी आनंदानें दळीन. ”

“ बरें आये ” असें म्हणून जात्यावर बसलेल्या लक्ष्मीबाईला बाजूस व्हावयास सांगून, ते, जमालबाई आणि मित्राची बायको, हीं दळावयास लागलीं.

सन १९१६ च्या मे महिन्यांतली ही गोष्ट आहे. श्री साईबाबांच्या प्रसिद्धीतलें हें जातें पुष्कळांनीं पाहिलें आहे, आणि बाबांना इतरांबरोबर हाडूं दळतांनाही पाहिलें आहे, आणि त्यांना त्याविषयीं अत्यंत कौतुक वाटलें.

आतां ही मशीद म्हणावी तर तेथें धुणी कसली व दळण कसलें ? हा प्रश्न कोणी अधिकारी पुरुषानें सोडवावा.

लेखकानें पहिल्या दर्शनापासूनच याविषयीं विचार करण्याचें सोडून दिलें आहे. श्री साईबाबांच्या सान्निव्यामुळें आणि त्यांच्या शिकवणी व आशीर्वादांमुळें याविषयीं विचार करून वृथा शब्दच्छल करण्याचें त्याला प्रयोजन व कारण दिसलें नाही व सध्यांही दिसत नाही.

असो. पुढील संवाद मजेचा झाला. मित्राचा बायको म्हणाली

“ बाबा ! हे गडू तुम्ही कां दळतां ? ”

“ आये ! कधीं कधीं त्याच्या पिठाच्या भाकरी करून बाळगोपाळांना खाऊं घालवेंसें वाटतें म्हणून ? ”

“ पण बाबा ! कधीं कधीं तें पीठ शिवेच्या ओढ्यावर नेऊन टाकवितां तें कां ? ”

“ आये ! कधीं कधीं त्या आकाबाईचा फेरा येथें येथें असतो. त्या ओढ्यावर बसून आम्हा लई काळवाला करते कीं, मला मला येऊं दे. ओढ्या वर तिव्व खाऊं घालवें, कसलें ना ? ”

“ बाबा ! ही जरीमरी दैवतं आहेत का ? ”

“ होय आये ! हीं हळकीं दैवतं आहेत, पण तीं आपल्याला कांहीं बी करणार नाहीत. ”

“ मग जरीमरी गांवांत येऊन कांहीं माणसं वाख्यानं मरतात तें कसं ? ”

“ आये ! ती मला लई शिया देती. तेव्हां मी देवाला पुस्तं आणि त्याचा हुकूम घेऊन मोजकीं माणसं तिला नेण्याला सांगतो. ”

“ तर बाबा ! भुतंखेतं आहेत खरीं ! ”

“ होय आये ! आहेत तर. पण तीं आपल्या वाटेस जायचं नाहीत ! ”

“ बाबा ! आम्ही नायगांवला राहात होतो तेथें एक पुरुष रोज तिन सांजचा विहिरीच्या बाजूकडून येऊन पायऱ्या चढून एका खोलींत उबसे आणि तेथेंच नाहीसा होत असे ! ”

“ आये ! त्याला मी ओळखितो. तो त्या घरचा मालेक होय आणि ज्या खोलींत तू बाळंत झालीस त्याच खोलींत तो नाहीसा होतो ना ? ”

बाई विस्मित मुद्रेने म्हणाली “ बाबा ! तुम्हाला काय माहीत ? ”

“ आये ! तू लहान होतीस तंवांपासुत मी तुला ओळखितो ! तू मला विसरली होतीस. मग तुला इकड बुलावून आणली. अग ! मी बाळगोपाळ जरी हजारों कोसांवर असले तरी मी त्यांना जवळ बोवावून आणित असतू. माशी नजर सगळ्यांवर सारखी आहे आये ! खटनट, सगळी दुष्ट, सगळ्या तऱ्हेचीं माणसं आपल्या दरबारांत येतात. त्या सगळ्यांवर मी सारखी नजर ठेवावी लागते ना ? ”

इतकें संभाषण होत आहे तों मित्राची बायको सकळी हें जाणून बाबा म्हणाले “ आये, तू आतां दमलीस, आतां या बाईला जात्याला व्हा